



Tomáš Klimek

Krajiny českého středověku

DOKOŘÁN

Tomáš Klimek

KRAJINY ČESKÉHO STŘEDOVĚKU

© Tomáš Klimek, 2014

Photography © Hana Rysová, 2014

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědná redaktorka Tereza Hříbová.

Fotografie Hana Rysová.

Recenzovali prof. PhDr. Josef Žemlička, DrSc., Ing. Pavel Bolina, Ph.D.,

RNDr. Václav Cílek, CSc.

Obálka (s použitím fotografie Hany Rysové), grafická úprava a sazba Miloš Jirsa.

Konverze do elektronické verze Tomáš Schwarzbacher Zeman.

Vydalo v roce 2014 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečkova 9, Praha 5, dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz, jako svou 723. publikaci (166. elektronická).

ISBN: 978-80-7363-662-3

Krajiny
českého
středověku



Tomáš Klimek

Krajiny českého středověku

Poděkování autora

*Děkuji rodině za podporu,
Zdeňkovi Uhlířovi a Pavlovi Bolinovi za inspiraci,
Michaele Nondkové za první jazykovou korekturu
a Václavu Cílkovi za pomoc s vydáním.*

Obsah

Úvod	9
ČÁST PRVNÍ – Vhled do středověkého paradigmatu. Koncept (ne)abstraktního prostoru	15
1/ Koncept moderního prostoru	17
2/ Prostor a středověké myšlení.....	21
3/ Středověký koncept prostoru v textech z českého prostředí	27
<i>Jednotka prostoru</i>	33
ČÁST DRUHÁ – Krajina a vnímání jejích částí	37
4/ Les – výlučný typ středověké krajiny?.....	38
<i>Les jako literární klišé</i>	40
<i>Fyzická podoba lesa a český mezioborový výzkum</i>	49
<i>Strach z lesa v lidové imaginaci a faktické nebezpečí</i>	51
<i>Postavení lesa v okolní krajině</i>	57
5/ Lidé a vodní toky.....	63
<i>Význam vodních toků v imaginaci</i>	63
<i>Řeky a potoky – pomocník nebo nepřítel?</i>	76
6/ Hory a vertikální svět	87
<i>Uctívání hor</i>	91
<i>Hory a hierarchie</i>	96
<i>Hory a určování polohy v krajině</i>	98
<i>Hory a doprava</i>	100
ČÁST TŘETÍ – Orientace v krajině.....	103
7/ Přímé popisy cest a problémů s orientací v terénu.....	106
8/ Určování polohy a směru – sémantická analýza.....	113
<i>Sémantika a obtíže interpretace geografických údajů</i>	115
<i>Určení blízkosti</i>	116
<i>Určování směru</i>	125
<i>Určování stran</i>	131
Závěr.....	147
Poznámky	151
Summary.....	183
Prameny	185
Literatura	192

Úvod

Prohlížíme-li si pozorněji nějakou památku středověkého umění, často nás zarazí neobvyklá perspektiva, prostorové uspořádání či pitoreskní tvar, aniž si většinou příčinu nezvyklosti svého dojmu vůbec uvědomíme. Je to dáno jednak odlišným dobovým náhledem na funkci umění a uměleckých výtvorů, ale také specifickým středověkým chápáním samotné prostorovosti. Myslím, že můžeme mluvit o typicky středověkém pojetí prostoru, souvisejícím s filozoficko-teologickými koncepty stejně jako s prostým dobovým vnímáním fyzického prostředí. Přiblížit a rozkrýt některé z aspektů tohoto pojetí a ukázat jejich odraz v myšlenkových strukturách každodenního života bude hlavním cílem, který si před sebe klade tato kniha.

Tématu prostoru a místa moderní věda obecně věnovala velmi málo pozornosti a mnozí historikové vývoj náhledu na prostor ve svých pracích nezohledňují.¹ Vnímání *prostoru*, zjednodušeně řečeno okolí, které nás obklopuje, je mnohem více dáno zkušeností a kulturou, než aby nám bylo vrozené, jak většina lidí předpokládá. Obrazu trojrozměrného prostoru zprostředkovaného zrakem se musíme nejprve učit porozumět zkušeností. Lidé, kteří byli následkem šedého zákalu od narození slepí a nabyli zraku až po operaci, stěží rozeznávají jednotlivé objekty, natož aby je byli schopni vidět trojrozměrně. Musejí se nejprve naučit poznávat vztah mezi šířením světla a tvarem jednotlivých předmětů.² Prostor zprostředkovaný smysly novorozeněti je jednolitý a neměnný a teprve postupně z něho v jeho obrazivosti vystupují jednotlivé předměty a dítě si vytváří zrakové, hmatové a pomyslné prostory.³

Podle etnografických pozorování kultur přírodních národů se abstraktní představy o prostoru nevytváří z prosté zkušenosti. Prostor je nejprve pouhou náhodnou skupinou konkrétních místních směrů, více či méně uspořádaných, z nichž každý je spojen s určitým citovým ohlaselem. Tento primitivní prostor může korespondovat s prostorem společným určité skupině, rodině nebo kmeni, ale teprve astronomické nebo meteorologické události mohou obdařit jisté směry hodnotami a obecnějším významem.⁴

Téma vnímání prostoru zasahuje do mnohých vědních oborů a existuje řada prací, které se jím speciálně zabývají. Jejich autoři zkoumají vývoj vnímání prostoru, jeho psychologické aspekty, analyzují kosmologické výklady ve filozofických a teologických koncepcích, zabývají se vlivem vnímání prostoru na průběh událostí, politiku, podobu architektury. Výrazně mezioborové téma zasahuje do historie, etnografie, sociologie, politologie, filozofie i psychologie.⁵

V této práci bych se chtěl zabývat vnímáním prostoru v českém středověku a jeho vývojem od počátku 12. do konce 14. století. Zaměřím se na jeho praktické dopady při putování krajinou a bude mě zajímat, jak na člověka působilo prostředí, které jej obklopovalo, a jakým způsobem se v něm orientoval.

Na úvod je třeba poznamenat, že toto téma má jedno úskalí. Ve středověku neexistovalo pojetí prostoru v takovém významu, jak jej chápeme dnes. Samotný termín *spatium* neoznačoval *prostor* v moderním smyslu slova, byť tento význam najdeme v latinských slovnících na prvním místě. Dal by se přeložit slovy *rozlehlost*, *rozsah*, *roztažení*, přičemž u *prostorovosti* se vždy jednalo o vlastnost konkrétní hmoty, to znamená, že *prostorovost* nemohla existovat sama o sobě.⁶

Při vymezení tématu, které bychom dnes nazvali *prostor*, užívají středověcí autoři většinou termín *locus*. Jeho význam je ale mírně odlišný – *místo*. Je proto obtížné hovořit o historickém vývoji konceptu prostoru, spíše je možné věnovat se různým problémům více či méně spjatým s významem slova, jaký termínu *prostor* přičítáme dnes. Zároveň je nutné uvažovat o jeho propojení s časem. Podobně jako Josef Macek píše o prostorovém vnímání času v jagellonských Čechách,⁷ setkáme se s odrazem této skutečnosti i ve starších textech z českého kulturního okruhu.

V anglosaské literatuře se pro prostorové povědomí jednotlivce i skupiny lidí používá termín *mentální mapa*.⁸ Označuje způsob rozumění prostoru, z něhož vycházejí představy o uspořádání kosmu a o našem místě v něm stejně jako metody lokalizace určitého místa či způsob orientace při cestě krajinou. Všechny pozůstatky období středověku, ať už písemné památky a architektura, nebo kulturní prvky v krajině, odrážejí skutečnost, že mentální mapa tehdejších lidí byla jiná, než je ta naše současná.

Při zkoumání aspektů takového typu historiografie, jakou francouzská škola soustředěná kolem časopisu *Annales* nazvala dějinami mentální, nelze nebrat v úvahu, že každý jedinec má své vlastní vidění světa, a tedy i svou mentální mapu, tudíž je velmi problematické jakékoli po-

znatky na tomto poli zobecňovat. Historiky zabývající se podobnými tématy nicméně nemohou zajímat specifické jednotliviny, ale měli by usilovat o popis vývoje obecných rysů, které byly lidem v určité epoše vlastní, a v jiné nikoli. Tyto obecné rysy se odrážejí v myšlení a následně i tvorbě všech současně žijících jednotlivců; je pouze nutné je identifikovat a podrobit dalším analýzám a srovnávání.

* * *

Období, kterému se budeme věnovat, zahrnuje dobu přerodu společnosti a velkých hospodářských změn spjatých s kolonizací ve 13. století i dostatečný následný časový odstup, který umožňuje zachytit odraz případných změn z kategorie *dlouhého trvání*, tedy proměnu základních politických, hospodářských a společenských struktur.⁹ Jednou z možností, jak do takto obecného tématu proniknout, je analyzovat dochované texty a informace týkající se vnímání krajiny a orientace v prostoru z hlediska *diachronní sémantiky*.¹⁰ Jejím cílem je rozpoznat přesné významy jazykových jednotek a rozkrýt jejich vývoj. Pokusil jsem se o to u výrazů užívaných pro popisy poloh v terénu, určení směru, označení prvků krajiny apod.¹¹

Při jazykovém rozboru je bezpochyby nezbytné dobře se zamyslet nad povahou textů, které použijeme. Z dochovaných textových pramenů jsem z hlediska tématu podrobněji prostudoval především kroniky a listiny, přičemž jsem místy využil i jiné dobové texty, jako např. popravčí knihy, poezii, exempla apod. První dva jmenované typy textů jsou pro vymezené téma neobyčejně informačně bohaté a zároveň edičně velmi dobře zpracované. Při použití metody masového srovnávání, které se u sémantické analýzy předpokládá, je ediční zpracování pramenů nutným předpokladem. I přesto většinou nelze z časových důvodů – kvůli obrovskému množství materiálu – projít všechny relevantní texty ke stanovenému tématu a srovnávat veškeré nalezené případy.¹² U historických prací to platí dvojnásob. Kritérium úplnosti by zde beztak bylo iluzorní, protože už i množina zachovaných textů je pouhým zlomkem jejich původního počtu. K uspokojivému výsledku je ale nutné shromáždit dostatečné množství vzorků; natolik velké, aby z něho již bylo možné vyvozovat obecnější trendy v používání jednotlivých výrazů. Vzhledem k neustálené terminologii se ve středověkých textech setkáme s určitou nejednotou a nepravidelností či neuspořádaností. Důležité je vystihnout tendence, které výrazně převládají, a uvažovat o možných příčinách jednotlivých odlišností. Nelze přitom pominout ani obtížně

uchopitelné vciťování se do jazykových stylů jednotlivých autorů či typů textů; v druhém případě mám na mysli zejména postupně se vybrušující styl textů listin.¹³

Z metodických obtíží jistě vyniká problém dvojjazyčnosti – analyzované texty jsou psány v latině, ačkoli mnozí jejich autoři v běžném životě mluvili česky a německy. Texty tak tvoří specifický svět, který odráží i „nelatinskou“ zkušenost jejich autorů. Tomu se přizpůsobuje jak samotný jazyk, tak varianty použití jednotlivých výrazů.¹⁴

Na dvojjazyčnost a problémy z ní plynoucí poukazuje již Marc Bloch v předválečné syntéze *Feudální společnost*.¹⁵ Latina nebyla mateřským jazykem středověkých autorů a míra její znalosti se u jednotlivých osob značně lišila. Sloužila nicméně jako univerzální dorozumívací jazyk vzdělanců, ať už v jakékoli podobě a kvalitě. Každý autor si v závislosti na svém vzdělání a schopnosti osvojit si cizí jazyk vytvářel *svou vlastní* latinu. Často je tedy problematické srovnávat sémantické významy jednotlivých slov napříč různými texty; naopak je žádoucí začít srovnáváním v rámci textu jednoho autora. V používání jednotlivých výrazů lze v takto vybraném vzorku nalézt pravidelnosti, které je pak možné srovnávat s pravidelnostmi zjištěnými v jiných textech. Latinský slovník každého jednotlivého autora velice věrně odráží jeho myšlení v rodné řeči, je pouze třeba mít na zřeteli, že u něho vzhledem k omezené znalosti cizí řeči nelze předem předpokládat platnost obecných významů jednotlivých slov – ty je potřeba teprve odvozovat z kontextů v rámci díla daného autora.

U informací z vyprávěcích pramenů vzniká potřeba definovat rozdíly způsobené odlišným stylistickým pojetím jednotlivých kronikářů. Historik středověku se při každém srovnávání založeném na jazykovém rozboru musí vyrovnat s tím, že od sebe autoři navzájem přebírali celé pasáže textu, a to často doslovně. Znění textů navíc může být ovlivněno mladšími přepisy, v nichž se většina z nich dochovala. V případě, že známe starší předlohu, lze ovšem opsané pasáže určit, zvláště když se v kontextu celého díla jeví jako specifické, často právě výběrem určitých výrazů.

Dále zde najdeme převzaté starší frazémy či obecně užívaná schémata s již vyprázdněným smyslem, sousloví existující v antické latině – textech *Vulgáty* či patristických Otců – která ve středověkých textech pouze přežívala, resp. pozbyla svůj původní význam. V takových případech je nutné porovnávat jednotlivé konkrétní situace. A nejde ani tak o to, jestli je dané sousloví převzato z antických nebo biblických textů, ale

jakým způsobem je použito v novém kontextu. Zkoumání prostorově i časově uzavřené množiny textů by mělo ukázat případné významové anachronismy převzaté ze starších typů vyjádření. Již namátkové sondy do antických, biblických a raně středověkých patristických textů ukazují, že tyto typy vyjádření jsou ve zkoumaných textech jistým způsobem specifické, byť se v nich mnohdy užívají identické výrazy.

Důležitou skutečností je, že máme pro dané období v českém prostředí k dispozici více druhů textů. Jinak bychom mohli velmi snadno podlehnout klamu určitých literárních forem. Vedle vyprávěcích pramenů se však dochovalo také velké množství právních textů, zejména listin. Jejich autoři sledovali naprosto odlišné cíle než kronikáři a legendisté. Texty listin, zejména těch, které zaznamenávají detaily hraničních sporů, odrážejí potřebu zorientovat se v konkrétní krajině, přičemž cílem autorů bylo popsat situaci tak, aby tomu příjemci textu porozuměli. Pokud údaje z listin srovnáme s tím, co se dočteme v kronikách a legendách, můžeme mnohem lépe rozpoznat případné textové šablony a klišé vycházející z toho, za jakým účelem byly tyto písemnosti pořízeny, a lépe nahlédnout do způsobu myšlení tehdy žijících lidí.



ČÁST PRVNÍ

Vhled do středověkého paradigmatu. Koncept (ne)abstraktního prostoru

Jestliže tudíž místo není žádnou ze tří věcí, ani tvarem, ani látkou, ani druhem rozlehlosti, která by tu vždycky byla mimo rozlehlost měnící místo a od ní různá, zbývá nutně, že místo jest poslední ze čtyř, totiž hranice obklopující tělesa, [v níž se s obklopaným stýká]. Obklopaným tělesem pak rozumím pohybované místním pohybem.¹

Aristoteles

Pokud se chceme zabývat natolik obecnou složkou myšlení, jako je vnímání prostoru v určité minulé době, nevystačíme si s rozбором jednotlivých dobových způsobů orientace v krajině nebo úvahami o nahlížení jednotlivých prvků krajiny jako les nebo voda. Kdybychom se bez přípravy pustili do řešení těchto otázek, došlo by nutně k nedorozumění a nepochopení odlišného způsobu myšlení, které pak přirozeně máme tendenci podceňovat či znevažovat. Nejprve je nutné snažit se oprostit od současných myšlenkových struktur, které vycházejí z jiného chápání světa souvisejícího s jinými filozofickými, vědeckými či náboženskými koncepty a paradigmaty². Určité koncepty a své pojetí světa má nepochybně každá lidská společnost. Ve vyspělejších či složitějších kulturách lze pak většinou rozlišovat mezi koncepty tzv. „vysoké“ a „lidové“ kultury, které spolu vždy navzájem souvisí.

Jak již bylo řečeno v úvodu, ve středověku nemůže prostorovost existovat sama o sobě, což je ovšem klíčová informace. Ve zkoumaných textech se proto termín *spatium* – *prostor* pojí s udáním měrné hodnoty (např. *prostor jednoho lokte*) nebo konkrétní plochy (např. *dlouhý prostor země*). Odvozené přídavné jméno *spatiosus* je již významově zabarvené – podobně jako české *prostorový*: neznamená pouze, že spolu s podstatným jménem, k němuž se váže, označuje rozprostírající se těleso – zároveň také vyjadřuje, že se toto těleso rozprostírá *značně*.³

O propojení prostoru s časem dostatečně vypovídá již časté používání sousloví *spatium temporis*, jímž je myšlen určitý časový úsek, ovšem doslovně znamená *časoprostor*. Stejně jako rozměry se rozpínají jednotlivé časové úseky, a v textech se tedy setkáme se spojeními doslovně přelo-

žitelnými jako *prostory noci, prostor dvou let, prostor života*. Prostor je počítán stejným způsobem jako čas (*prostor dvou měsíců*).⁴

Pokud se nad významem pojmu *časoprostor* a jeho funkcí pro popis všedních, každodenních jevů zamyslíme hlouběji, ukáže se, že použití takového termínu nutně vychází z myšlenkového systému naprosto odlišného od newtonovsko-descartovské koncepce, v níž je čas od prostroru striktně oddělen a která dodnes (a to i přes poněkud odlišný vývoj fyziky ve 20. století) dominuje běžné obrazivosti většiny lidí euroamerického kulturního okruhu.⁵

1/ Koncept moderního prostoru

Pro úvahy o vnímání prostoru ve středověku bude vhodné pokusit se nejprve ve stručnosti popsat „naše“ současné pojetí prostoru a podívat se ve zkratce na jeho zrod. Bez podobného exkurzu bychom si těžko uvědomili, které z rysů našeho vnímání můžeme v této souvislosti považovat za obecně lidské, a jakým způsobem máme tedy počítat s jejich existencí i pro zkoumané období, a které prvky jsou naopak dány kulturou, a zdaleka je proto nelze zobecnit pro všechny kultury v průběhu dějin. Pouze tímto postupem se vyvarujeme anachronismů, které občas historiky svádějí k obhajobě krkolomných teorií. Patří mezi ně kupříkladu tvrzení, že ve středověku existovaly mapy dnešního typu, nicméně kvůli intenzivnímu používání se žádná z nich nedochovala.⁶

Ačkoli Albert Einstein vydal svou speciální teorii relativity již v roce 1905, relativní pojetí prostoru proniklo během 20. století do obecného povědomí a struktur myšlení jen velmi málo. Pojetí prostoru člověka *postmoderny* stále zůstává moderní, založené zejména na fyzikálně-filozofické koncepci Isaaca Newtona (1642–1727). Newtonovská teorie ostatně stále platí i ve fyzice, pokud se nepohybujeme v rychlostech blízkých se rychlosti světla nebo v okolí výjimečně silného gravitačního pole, např. černé díry.⁷

Většina Evropanů dnes považuje Newtonův trojrozměrný, nepohyblivý a na ničem nezávislý (tedy sám o sobě existující) prostor za jakousi objektivní, fyzikální danost platnou vždy a všude. Snad pouze tvrzení o jeho nekonečnosti a věčném trvání není většinou přijímáno a mění se v závislosti na víře, prostředí či individuální znalosti novějších fyzikálních teorií a filozofických konceptů. S výjimkou menšinových kruhů je však dnes obecně přijatá koncepce „objektivního“ prostoru, který existuje sám o sobě, v historii lidských kultur spíše méně častá.⁸

Za první krok k newtonovskému nekonečnému vesmíru moderny lze patrně považovat filozofickou koncepci Mikuláše Kusánského. Jako první totiž přišel s myšlenkou nekonečnosti univerza, byť ještě nemluvil o *nekonečném*, které náleželo výhradně Bohu, ale o *neohrazeném*. Tento termín ale Kusánský vztahoval i na nekonečnost počtu prvků, z nichž

se jeho vesmír skládal, čímž se stal nepopsatelným a nedefinovatelným. Ve svém nejslavnějším díle *O učené nevědomosti* rozbil do té doby platnou koncepci vrstevnatého vesmíru se středem v jednom bodě. Napsal, že v nekonečně velkém kruhu je obvod totožný s tečnou a v nekonečně malém kruhu pak s průměrem. Tím ovšem ztratilo své výsadní postavení centrum, které bylo ztotožnitelné s průměrem nebo obvodem; bylo najednou všude i nikde. Pravým centrem světa se stal Bůh, který byl zároveň jeho středem i nekonečným obvodem. Kusánského vesmír je vesmír bez dřívějších jistot – nadále v něm neexistuje *pevná stálá osa*, všechny sféry se pohybují kolem svých vlastních os, které navíc mění svou pozici.⁹

Z dalších „tvůrců moderního konceptu prostoru“ lze jmenovat Bernardina Telesia (1588), Giordana Bruna (1600), Henryho Morea (1687) a především Reného Descarta (1650). Descartes vidí svět jako *rozlehlost, rozprostření*. Podle jeho učení o bytí se každé těleso rozpíná a podstata čili rozlehlost tělesa nezávisí na jeho dalších vlastnostech.¹⁰ Tato rozlehlost je však podobně jako u Aristotela stále ještě neoddělitelná od tělesa a není ji možné odlišit od látky. Rozlehlost ničeho, tedy prázdný prostor, tak pro Descarta ještě neexistuje. Geometrie je výtvozem lidské mysli a s fyzickým světem nesouvisí. Nekonečný je pro Descarta pouze Bůh, svět je pouze *neurčitelný*. Dále je podle karteziánského modelu¹¹ rozměrnost abstraktní a objektivní, směrovost pak konkrétní a subjektivní.¹²

Na základě kritiky Descartovy koncepce se zrodily další vlivné teorie. Henry More, Descartův současník a oponující korespondent, kritizoval ztotožnění *rozprostření s hmotou*, protože *rozprostřen* je podle něho i *duch*, který se může vyskytovat na jednom místě s tělesem. More rovněž odmítal karteziánské vysvětlení pohybu jakožto pouhého systému vztahů mezi tělesy. V jeho pojetí se objekt pohybuje ve vztahu k nehybnému prostoru. Měníci se vzdálenosti mezi tělesy, prostor i pohyb, jsou oproti karteziánské koncepci reálné. Prostor je podle něj rozprostřením Boha. Podobně jako podle antických atomistů Demokrita, Epikura a Lucretia pro Morea neexistuje důvod, abychom popírali existenci prázdného prostoru. Závěr, že Bůh je všude, musí navíc znamenat, že sám svět je nekonečný a věčný. S obdobnou myšlenkou zbožštění prostoru přichází také Spinoza, bytí neuznává existenci prázdna.¹³

Isaac Newton († 1727) ve své koncepci osamostatňuje a zabsolutňuje nejen prostor, ale také čas. „Nedefinuji čas, prostor, místo a pohyb, protože jsou všeobecně známé. Musím pouze poznamenat, že si lidé tyto veličiny představují pouze podle vztahů, které tyto mají k vnímatelným

předmětům. Tak vznikají jisté předsudky...¹⁴ Newton přišel na počátku 18. století s teorií prostoru, která byla velice revoluční. Jeho prostor i čas jsou na ničem nezávislými schránkami a Newton dokládá existenci tohoto absolutního prostoru vysvětlením přitažlivých sil mezi tělesy v kosmu – ty fungují tehdy, pokud jsou zasazeny do „nesmírného prázdna“.¹⁵ Prostor, čas i pohyb jsou absolutní, tj. na ničem nezávislé veličiny. Prostor je nepostihnuteľný našimi smysly, nelze ho rozdělit, je rozprostraněním Boha, není ohraničen. Může existovat prostor prázdny, což je prostor bez těles, v němž je ale přítomen Bůh a také možná další substance, které nejsou látkami a nejsou poznatelné našimi smysly. Prostor je nepohyblivý a absolutní. Z hlediska vztahů mezi tělesy je inerciální soustavou¹⁶, kde platí 1. Newtonův pohybový zákon: „Pokud na těleso nepůsobí žádná vnější síly nebo výslednice sil je nulová, těleso setrvává v klidu nebo v rovnoměrném přímočarém pohybu.“¹⁷

Tato radikální teorie již za Newtonova života vzbudila ostrou kritiku, do které se pustil zejména Leibnitz, nicméně do konce století získala Newtonova koncepce jednoznačné uznání.¹⁸ Z newtonovského absolutního prostoru se časem vytratil Bůh a nahradila ho čistá přírodní síla a materiální svět. Z rámce Boží přítomnosti a konání se prostor proměnil v prázdno atomistů, v němž se nachází svět.

Od Newtonovy filozofické koncepce a jejích interpretací se odvíjí naše pojetí prostoru. Obvykle jej vnímáme jako jakousi stejnorodou prázdnotu, nekonečnou, bezpříznakovou, neutrální a neosobní. Moderní filozofie zároveň poprvé začala od sebe odlišovat *místo* a *prostor*, přičemž *místo* se dostalo hierarchicky pod *prostor*. Nečlenitý prostor se ale v podstatě stává jediným místem.¹⁹ Jako takový se velmi snadno měří, čemuž výrazně napomáhá dnes již takřka celosvětově sjednocená měrná soustava. Zároveň se prostor také velmi snadno oceňuje a prodává. Byť má podle obecně známých nejnovějších fyzikálních teorií vesmír konečné hranice, jsou v porovnání s naším nepatrným tělem jejich rozměry stále takřka newtonovsky nekonečné, podobně jako časové rozpětí, po které vesmír trvá a patrně trvat bude – „svět tady bude a my na něm nebudem“, zní lidové rčení.



2/ Prostor a středověké myšlení

Středověké myšlení vychází při konstrukci pojetí prostoru ze zcela jiných základních předpokladů než moderní filozofie. Podobně jako většina v současnosti žijících lidí považuje určité rysy Newtonovy moderní koncepce prostoru, jako je jeho neosobnost, bezpříznakovost a svěbytná existence, za nezpochybnitelně dané a obecně platné, také křesťanská středověká koncepce v sobě zahrnuje vlastnosti prostorového uspořádání, které byly ve své době obecně přijímány.²⁰

Při řešení kosmologických, teologických a přírodovědných otázek, s nimiž koncepce prostoru úzce souvisejí, vycházejí středověcí myslitelé vedle *Bible*, jež se na dlouhou dobu stane prvotním zdrojem veškerých úvah o světě, ze studia antických autorů. Jmenovat můžeme především Pliniovu *Přírodní historii*, Senecovy *Přírodní otázky*, *Komentář na Ciceronův sen o Scipionovi* od Macrobia a *Sňatek filologie s Merkurem* od Martiana Capelly. Z těchto spisů a z dalších římských autorů čerpaly raně středověké encyklopedie *De natura rerum* a *Etymologie* Isidora Sevilleckého a *De natura rerum* Bedy Venerabila. Práce obou autorů byly hojně čteny, jejich opisy se postupně rozšířily po celé Evropě a zprostředkovaly tak poznatky z mnoha římských děl. Podobný účinek mělo také dílo sv. Augustina, který čerpal zejména z Platonových koncepcí zprostředkovaných v pozměněné formě zástupci novoplatonismu, především Plótinem a Porfyriem. Z doby před přeložením Aristotela je nutné ze zdrojů informací, které přispěly k formování znalostí z oboru přírodních věd a následně i k vytváření koncepcí uspořádání univerza, jmenovat také Chalcediův překlad a komentář k Platonovu spisu *Tímaios* a Boethiovu *Filosofii utěšitelku*, v níž část třetí knihy tvoří v podstatě populární pře-
vyprávění výše zmíněného Chalcediova komentáře ve 28 verších.²¹

Během 12. století se přístup k přírodním vědám radikálně změnil. K původnímu platonismu s rozjímavým, mytickým a smyslovým výkladem přistupuje po záplavě překladů alchymistických, astronomických a jiných vědeckých děl z arabštiny a řečtiny v polovině 12. století nový model založený na praktickém, matematickém výkladu. Z antických autorů oslovil středověké filozofy zejména Pythagoras, největší podíl

na změně přístupu ke světu měly ovšem práce Aristotela, nyní dostupné ve výkladech arabských filozofů Alfarabia, Avicenny a Averroese. Aristoteles definoval úkol fyziků tak, že je třeba začít s pozorováním a při snaze po objevování přírodních zákonitostí pak postupovat analyticky, čímž se aristotelický model odlišuje od pythagorejského pojetí. Zatímco aristotelikové vycházejí z pozorování, pythagorejci se opírají o vrozené ideje. Oba postupy se ovšem ve středověkých dílech často prolínají a také Aristotelův postup je stále více než na pozorování založen na logice.

Středověké koncepce prostoru ovlivnil Aristoteles především svou specifickou definicí *místa*. V Aristotelově *Fyzice* „místo není ani tvarem, ani látkou, ani druhem rozlehlosti, místo je hranice obklopujícího tělesa, v níž se s obklopaným stýká“. Místo je dvojrozměrným povrchem tělesa, tedy jakousi jeho slupkou, bez níž by nemohlo nic existovat. Místo samo „je něčím svébytným“, nemůže ale být trojrozměrné, poněvadž jinak by samo bylo tělesem. „A je nemožné, aby místo bylo tělesem, neboť v témže by byla tělesa dvě.“²²

Vedle argumentu o nemožnosti pobytu dvou těles na jednom místě uvádí Aristoteles ještě jiný příklad dokládající nemožnost trojrozměrnosti místa, jinými slovy dokazující nemožnost existence vakua. Pokud krychli vložíme do nádoby s vodou nebo vzduchem – „vystoupí právě tolik vody, jak veliká je krychle, tak je tomu i ve vzduchu, jenomže to naše smysly nepostřehují“. U prázdna to ale není možné, protože není tělesem. Pokud bychom vkládali krychli do prázdna, proniklo by prázdnost do ní. Pak by se krychle nelišila od prázdna, a v jednom místě by navíc mohlo být libovolné množství věcí, což je „jedna nesmyslnost a nemožnost“. V prázdně by navíc nemohl existovat pohyb, poněvadž v něm není rozdíl mezi tím, co je nahoře a co dole.²³

Aristotelova teze o nemožnosti existence prázdna je klíčovým místem jeho výkladu. Prostor v moderním smyslu slova v podstatě neexistuje, jde o rozlehlost jednotlivých konkrétních těles, *kontinuum míst*.²⁴ Rozměrnost je rys, nikoli podstata tělesa a prostor a čas nejsou věčná bytí oddělená od věcí, protože prostor by pak byl neomezený a „nic by jej neobjímalo“ a čas „tekoucí řekou, kde by nic neteklo“. Newtonův moderní koncept absolutního prostoru, který existuje sám o sobě, je v tomto ohledu k Aristotelově koncepci v naprostém protikladu.

Aristotelovo *místo*, základní jednotka *prostoru*, je nehybné. Těleso zůstává ve stejném místě i tehdy, pokud se tělesa kolem pohybují (např. loď kotví v řece je stále ve stejném místě, protože místem je v tomto případě celá řeka – jako celek nepohyblivá). Aristoteles dále užívá pojem *při-*

rozené místo, který vyjadřuje, že tělesa přirozeně tíhnou tam, kam patří.²⁵ O pohybu se vždy uvažuje jako o řetězci příčin a následků, který vede až k *prvnímu hybateli*. Popřena je možnost existence mimosvětského, stejně tak jako nekonečného prostoru. Svět jako celek neobklopuje nekonečno, poněvadž není zasazen v ničem.²⁶

Za modelový příklad středověkého převzetí a interpretace aristotelské koncepce prostoru, resp. *místa*, mohou velmi dobře posloužit pasáže z mohutného a uznávaného díla pařížského teologa Tomáše Akvinského († 1274). Akvinský totiž při popisu fyzické podoby světa od Aristotela většinu věcí jednoduše přijímá a jeho koncept příliš dále nerozvíjí, snaží se pouze, pokud je to možné, přizpůsobit obraz světa výkladu v knize *Genesis*.

Všehomír sestává ze sedmi planetárních sfér; ty jsou obklopeny osmou sférou pevně uchycených hvězd a samy obklopují centrum univerza, tedy Zemi. Nad sférou hvězd začíná neviditelný vesmír, jehož struktura je „aristotelská“. Skládá se z nebe vodstva neboli křišťálové sféry (*crystallinum*) a z nebe světla (*empyreum*). Hmotné složení těchto sfér je naprosto neměnné a látka nebeských sfér není v *možnosti*, je naplněna ve své podobě a může už změnit jen místo. Pod nejnižší sférou, sférou Měsíce, se nacházejí čtyři prvky, které se snaží hledat své přirozené místo. Pokud jej najdou, nastává stav klidu a rovnováhy, jinak jsou látky v pohybu. Oheň stoupá vzhůru, země padá dolů, mezi nimi se nachází voda a vzduch. Vše – od toho nejnižšího až po člověka – má pevný řád a celek napodobuje a reprezentuje slávu Boží.

Místo Tomáš Akvinský definuje stejně jako Aristoteles: jako nepohyblivou hranici obklopující těleso a vykazující čtyři základní vlastnosti. Je schránkou odlišnou od tělesa, jež obsahuje, je mu rovno svou velikostí a odpovídá i v částech jeho částem; každé fyzické těleso s výjimkou kosmu jako celku je umístěno ve svém místě a toto místo předpokládá existenci přirozeného místa, takto je tedy zároveň přirozeně určen směr nahoru a dolů.²⁷

Nestejnorodý – tak by bylo možné jedním slovem charakterizovat středověký *prostor*. „Celý tento vesmír není všude opatřen stejnou krásou, hlavně v nižších svých částech, z nichž jest naše země poslední,“ píše Augustin ve dvanácté knize svých *Vyznání*. Touto větou jako bychom se přenesli do gotické éry evropského Západu – tehdy stupeň technických znalostí umožnil představu takového kosmu vypočítat. Řeč je samozřejmě o katedrálách, jejichž vertikálnost měla být obrazem uspořádání našeho světa. Při čtení *Vyznání* se ukazuje, že už pro Augustina nebyly

při pohledu na noční oblohu hvězdy daleko, nýbrž vysoko. V tomto vertikálním prostoru zaujímala Země, složená z nejtěžšího ze čtyř živlů, nejnižší, nejméně důležité místo, kterým byl střed celého kosmu.²⁸

Ve středověku je pak vertikálnost světa a jeho hierarchičnost v pravém slova smyslu nadále rozpracovávána. V tomto ohledu se staly patrně nejlivnějším anonymní spisy připisované Pseudo-Dionýsovi Areopagiovovi o devíti andělských hierarchiích – sedmi sférách planet, osmé sféře stálic a deváté sféře, tzv. prvnímu hybateli, na nichž spočívá jako desáté empyreum čili vlastní nebe. Hojné scholastické spisy na toto téma se budou odvolávat na Daniela (12,3) a na Pavlova 15. kapitolu 1. listu Korintským.²⁹

Vertikálnost světa souvisí s rozložením prvků, ze kterých se skládá, tedy s uspořádáním čtyř živlů. Nejtěžší a nejnižší položený z nich byla země, nad ní ležela voda, nad ní vzduch a úplně nahoře nebe. Nad ním pak je podstata lidské duše.³⁰ I těleso podle živlu, který dominuje v jeho složení, tíhne na své místo – váha netáhne jen dolů, nýbrž „oheň směřuje do výše, kámen tíhne dolů“. „Kde nejsou tělesa uspořádána podle svých míst, jsou v neklidu; uspořádají-li se dle nich, ocitají se v klidu.“³¹

Tato koncepce vertikálně a sféricky uspořádaného světa souvisí s pojetím příznakovosti prostoru – každé místo má určitou roli v univerzu, neexistuje stejnorodý prázdný prostor, který se tělesa teprve zaplní. Zároveň je vyloučena moderní objektivní podoba prostoru. Prostor neexistuje sám o sobě, je pouhou složitou sítí vztahů mezi tělesy, které jej zároveň zaplňují i utvářejí. Nadto i látkové složení jednotlivých jeho částí je různé – teze o platnosti stejných fyzikálních zákonů v celém vesmíru sice nacházela i ve středověku své stoupence, byli ovšem ve značně menšině.³²

Zejména v souvislosti s nominalistickými proudy dochází ve 14. století ke kritice výše popsaných konceptů, zejména teze o nemožnosti existence nekonečného prostoru a vakua. K zpochybnění Aristotelových závěrů formálně došlo dokonce již ve druhé polovině 13. století, když roku 1277 pařížský biskup Štěpán Tempier vydal své odsouzení 219 heretických tvrzení, mezi nimiž byly také některé teze z Aristotelovy fyziky a kosmologie, protože podle Tempiera znamenaly omezení božské moci. Následně se objevuje kritika Aristotelovy koncepce nemožnosti existence prázdnoty a mimosvětového nekonečného prostoru. Teologové začali tuto tezi chápat jako omezení božské moci; Bůh by nemohl ani pohnout Zemí, pokud by se mu zachtělo, ani stvořit jiné světy.³³ Postupně se objevují filozofické koncepce, které aristoteléské teze více či méně

kritizují. Jmenovat lze např. specifickou koncepci Roberta Grossetesteho († 1253), práce Jana Dunse Scota († 1308), Jana Buridana († po 1358), Viléma Ockhama († 1347), Mikuláše z Autrecourtu († 1369) a Mikuláše Oresmeho († 1382).

Aristotelismus v přírodních vědách však i přes existenci těchto revolučních prací nadále přetrvával, což platí mimo jiné také pro pražské univerzitní prostředí. Dokládá to celá řada výkladů, překladů a komentářů tehdejších pražských mistrů, jako například *Aristotelův Tetragonus* Vojtěcha Raňkův z Ježova, *Otázky k I.–VIII. Aristotelově knize Fyziky* Jindřicha Tottinga Oyty a jeho *Překlady fyzik, O nebi a zemi* a *O vzniku a zániku*, *Výklad knih „fyzik“* Jenka Václavův z Prahy, *Souhrn z filozofa Aristotela O nebi a zemi* Mikuláše z Prahy či *Otázky k Aristotelově Fyzice Utrum sciencia naturalis* Stanislava ze Znojma, abychom jmenovali alespoň některé zásadní práce z předhusitské éry. Dochované soupisy univerzitních textů a přehled děl univerzitních autorit přímo odkazují k obsahu univerzitních přednášek a náplni studia. I tady v přírodních vědách jednoznačně převládají díla Aristotelova.³⁴

Ještě více autorů působících na pražské univerzitě se zabývalo přírodními vědami prostřednictvím komentářů proslavených *Čtyř knih sentencí* Petra Lombardského z poloviny 12. století. Ve druhé knize se tento pařížský teolog zabývá klasickými tématy jako stvořením světa, prostorovou rozprostraněností andělů či matematickým nekonečnem, přičemž se v podstatě jedná o souhrn glos převzatých z *Bible* a děl církevních Otců. Výklady *Sentencí* se ale zdaleka ne vždy věnují všem čtyřem knihám. Bývá časté, že se omezují na knihu čtvrtou a v ní obsažená témata zmrtvýchvstání a svátostí, případně na knihu první pojednávající o Písmu, tradici a Bohu.³⁵ Takto zprostředkovaně se na středověké univerzity, kde se nanejvýš populární práci dostalo nesčetného množství čtení i komentářů, dostávají především výše popsané Augustinovy myšlenky k uspořádání a charakteru prostoru.



3/ Středověký koncept prostoru v textech z českého prostředí

Pojem abstraktního prostoru nebyl ve středověku znám a tuto skutečnost velmi dobře odráží celá řada způsobů vyjádření na místech, kde by podle kontextu novodobý čtenář výraz zprostředkovávající abstraktní představu prostoru očekával.

Vhodnou ukázkou jsou způsoby obecného pojmenování pro vymezenou plochu, dále vyjádření prostorového celku a také nesmírné rozlohy. Nesčíslné množství příkladů první skupiny najdeme v textech listin při vymezení ploch jednotlivých panství. Badatelé se již hojně zabývali popisem hranic, tedy obvodu, v listinách, ale poněkud stranou pozornosti zůstávají způsoby popisu „obsahu“ vymezené plochy. Z dnešního hlediska je tato druhá část popisu v podstatě zbytečná – pokud by v zápisu prodejní nebo darovací písemnosti byla jednoznačně vymezena poloha a (případně i) určena hranice pozemku, přidali bychom k těmto informacím nanejvýš konkrétní hodnotu výměry pozemku.

Ve středověku bylo možné určit prostor podle jeho hranic, což byl zároveň nejčastější způsob popisu. Tím samozřejmě bylo dosaženo nej přesnější identifikace, pokud jde o vymezení daného prostoru od jiných statků, nicméně takovýto postup není motivován pouze praktickými účely. Popis prostoru pomocí definice jeho hranic se totiž neužíval výlučně v písemnostech s právní platností, které měly mimo jiné usnadnit rozřešení případných hraničních sporů. Setkáme se s ním i v případech, v nichž bychom očekávali popis samotného území spíše než „jen“ stanovení jeho hranic. Tento postup je dobře patrný při popisu většího území v kronikách. Nedozvíme se, co všechno dané území zahrnuje, ale kam až sahají jeho hranice. Tento způsob vymezení prostoru přetrvával do jisté míry dodnes (např. „od Kamčatky po Ural“). Podle etnografických pozorování je vymezení plochy pozemku podle jeho hranic typické i pro jedince obdělávající zemědělskou půdu – pozemek vymezuje *jejich* místo na zemi, a nemá tedy zdaleka jen evidenční význam.³⁶

Na druhou stranu prosté vymezení hranic nebo identifikace plochy podle jejího centra (podrobněji o tom viz dále) nebylo většinou pro autory dostačující. Zejména v listinách se vytvořil zvyk vyjmenovávat

konkrétní příslušenství. Za názvem vsi tedy často následoval výčet jednotlivých krajinných typů nebo staveb, které se na příslušném katastru nacházely, ale také například osob nebo druhu plateb (desátků, naturálních dávek, roboty a dalších) a povinností, které k daným místům patřily. Najdeme proto formulace jako: *ves se všemi svými dvory, rolníky, s poli obdělávanými i neobdělávanými, loukami, lesy, pastvinami, rybníky, řekami, horami, údolími, křovinami, usedlostmi, hospodami, mýty* atd.³⁷ Vzhledem k tomu, že se položky ve schematicky jmenovaných příslušenstvích v různých listinách obměňují, lze se domnívat, že odrážejí skutečný stav na daných lokalitách.

Tento typ výčtu se ale neomezoval pouze na popis příslušenství spadajícího k danému panství v darovacích nebo prodejních listinách – tehdy bychom jej mohli chápat jako pouhou evidenci darovaného nebo prodávaného nemovitého majetku. Najdeme jej však i v tzv. imunitních listinách pro duchovenské instituce, tedy v písemnostech, u nichž nejde o výčet složek, ale o pouhé zdůraznění, že se daná imunita-osvobození (například od hostitelských povinností) týká celého panství, nikoli pouze kupříkladu budovy kláštera. I tady se však setkáváme s výčty toho, co všechno se na klášterním panství nachází. Význam listin je hlubší než jen evidenční. Prostor konkrétního panství totiž tehdejší lidé nevnímali jako bezpříznakovou plochu zakreslitelnou do mapy, ale jako soubor dílčích částí, jednotlivých míst.³⁸

Stejně jako není znám pojem pro abstraktní prostor, nesetkáme se ani s pojmem označujícím celkovou krajinu; podobně se ve výtvarném umění až do 15. století neobjevují její panoramatická zobrazení.³⁹ Pokud autoři chtějí pojem *krajina* vyjádřit, používají schematická označení jejích jednotlivých typů. V Kosmově kronice praotec Čech z hory Řípu nepřehlíží českou krajinu, ale „hory a doly, pláně a stráně“. Krajinu vyjadřují buďto dvojice protikladů typu *planiny a hory, pole a lesy, pole a sídla apod.*, nebo delší výčty jako *ve vsích, na polích, loukách a vinicích*.⁴⁰

Tato a podobná protikladná spojení jsou neobyčejně zajímavá – symbolizují rozprostranění světa vymezené našim pozemským životům – spolu s koncem světa nastane i konec jeho protikladné rozmanitosti, hory a údolí splynou v jedno a vznikne beztvará jednolitá hmota. Jinde jsou užita pouze jednotlivá zástupná pojmenování krajinných typů. Např. termín *regio* má u Kosmy význam *kraj*, ale jindy může znamenat také *půdu*, např. patřící ke kraji, nebo *oblast* kolem města. Venkov, respektive nezastavěná krajina, se objevuje pod pojmenováním *pole*. Dále mohou určitý krajinný celek zastupovat jednotlivá centra (*vsí*), která jsou v něm rozseta (k tomu blíže dále).⁴¹

Jak již bylo řečeno, prostor byl uzavřen ve svých hranicích, tedy jako celek spočíval na svém *místě*, nicméně vymezení hranic a zabírané plochy nestačilo k utvoření jasné představy o prostoru – ta musela být vždy spojena s konkrétními jednotlivinami. Zároveň ale hranice přeneseně obsažený prostor vyjadřují, protože pouze při ztotožnění hranic s ohraničenou plochou dává smysl spojení *zúžit* či *rozšířit hranice*; výraz, který – byť už s vyprázdněným obsahem – známe i v moderní češtině. *Zúžit* nebo *rozšířit* hranice totiž ve skutečnosti znamená *zúžení* nebo *rozšíření* ohraničené plochy.⁴²

Konkrétnost konceptu prostoru velmi dobře odráží i všechna doložitelná pojmenování celku a značné velikosti prostoru. V obou případech existovalo několik možných způsobů vyjádření, které si lze nejlépe představit prostřednictvím ukázek volených výrazů:

Typy vyjádření celosti území		
	A: pokud bylo území ztotožnitelné s konkrétní zemí	B: pokud území nebylo ztotožnitelné s konkrétní zemí
1.	<i>obecný, celý</i> [svět], <i>veškerá</i> [země] ⁴³	termíny zhruba přeložitelné jako <i>všude, kdekoli, cokoli</i> ⁴⁴
2.	<i>všechny statky, všechny dědiny</i> ⁴⁵	<i>na všech místech, na všech stranách</i> ⁴⁶

V případě typu A mnohdy narazíme na upřesňující doplnění – např. *procházel celou zemí, jednotlivými jejími městy*. Jde o podobný princip zdvojení informace, jako tomu bylo při výčtu příslušenství panství s popsány hranicemi. Časté používání spojení „všechno zboží a jednotlivé statky“, které se z něho skládají, svědčí o potřebě větší konkretizace tohoto typu vyjádření. Už samotné vyjádření *strany světa* je příznakové – nepoužívá se příliš často, ale znamená *všechny strany světa*.⁴⁷

Podobně zajímavá jsou vyjádření značné velikosti, rozlehlosti prostoru:

A	<i>velmi velká část, téměř všech částí</i> ⁴⁸
B	<i>četná místa, na různých místech, různé kraje světa, rozličné kraje, téměř na všech stranách, rozličné části světa, různá místa</i> ⁴⁹

Je zřejmé, že značný rozsah určitého území nebo jeho celkovost se vyjadřovaly buďto pomocí ztotožnění jeho hranic s hranicemi konkrétní

země (pokud to bylo možné), nebo prostřednictvím vyjmenování částí daného prostoru. Při vyjadřování velikosti popisované rozlohy autoři analyzovaných textů nikdy nepoužívali termíny jako z *širokého okolí* nebo z *rozsáhlého území*. Rozsáhlost a rozlehlost byla vyjadřována buď ztotožněním většího území s jeho některými dílčími částmi, nebo prostřednictvím výčtu velkého množství míst (bodů v prostoru či jeho částí), která se v dané lokalitě nacházela. Hranice prostoru se mohly rozkládat co do šířky i délky, ale prostor samotný byl i tak vnímán pouze prostřednictvím obsažených částí a bodů.⁵⁰

Stejně tak lidé rozhlížející se z nějakého vyvýšeného bodu do krajiny obraceli svůj pohled sice do dálky, ale vždy ke konkrétním místům, nikdy ne ke krajině jako celku. Symbolem rozlehlosti je např. termín *planicies* a od něj odvozené přídatné jméno, vyjadřující *planinu* nebo *rovinu*. *Planities* je tak protikladem k *montes – horám, lesům* a oba tyto termíny společně mohou zastupovat celkovou krajinu, případně její část. Podobně je představa jiných světů vždy konkrétní, protože tento svět je jen jedním z více možných pobytů. Konkrétně a doslovně funguje středověká imaginace také, jedná-li se o abstraktní entity v prostoru – různé zlé síly či duchy začleňuje do hmotného světa; můžeme se proto setkat s vyjádřeními jako: „na jeho záda byly vrhány střely zlořečení“, „šíří se nesvár jako plamen sžírající les“ apod.⁵¹

V mladších listinách se začínají objevovat samotné výměry, které zastupují vymezovaný prostor. Jsou ovšem stále chápány jako zástupná vyjádření pro konkrétní plochu. Pole nebylo dvacet dvojkroků *dlouhé*, nýbrž dvacet dvojkroků *obsahovalo*.⁵²

Ve výše uvedených výčtech jednotlivých částí popisované plochy hrála roli určitá hierarchie. Po největších územních celcích a nejvýznamnějších částech typu *kraje* nebo *oblasti* či *panství* následovala pojmenování sídel jako *hrad, město* a *ves* a dále součásti nezastavěné krajiny typu *lesa* nebo *polí*.⁵³ Hierarchie prostoru souvisela s vnímáním jeho nestejnordosti. Je třeba říci, že s tématem hierarchie prostoru se pojí celá řada dalších otázek z oblasti správy a politiky, souvisí s ní také téma volby a tvorby center (a význam centrality jako takové), rozložení posvátných míst nebo téma vertikality ve výtvarném umění.⁵⁴

Vedle vertikální hierarchie, která do určité míry přetrvala dodnes, existovalo také horizontální pojetí významnosti prostorového umístění. Lidé oceňovali střed a uspořádanost, zatímco kouty a rozptýlení nesly příznak nízkosti. Střed shromáždění byl určen pro řečnického vojevůdce, kouty kostela představovaly potupné místo k pohřbu. Hierar-

chizujícím faktorem mohla být v určitém ohledu také vzdálenost – podle významnosti návštěvníka se hostitel rozhodoval, jak daleko mu při setkání vyjde naproti. Schematický údaj (přesná míra, která patrně neodpovídala skutečnosti) byl pak důležitý i pro kronikáře, který událost zaznamenával, protože jím ve zkratce ilustroval důležitost dané osoby. Podobná hierarchie se vázala také ke kategorii času – chvat a rychlý pohyb se považoval za nedůstojný a nehodný, a to zvláště u společensky výše postavených osob. Petr Žitavský velice odvážně kritizuje Jana Lucemburského, kterého by pro jeho spěch prý lidé pokládali spíše „za sluhu než za pána“. Chvat se může stát také komickým jevem, jako například v Kosmově líčení nuceného odchodu abatyše od sv. Jiří ze země – posadili ji na vůz a „dříve, než bys to dořekl, vyvezli ji za hranice této země“.⁵⁵ Takový náhled souvisí s dobově platnými kosmologickými koncepcemi – vše pohyblivé a nestálé, náchylné ke změně a zániku, ztotožňovali teologové s fyzickým a nízkým světem, zatímco klid příslušel významným osobám a jevům, a v podobě věčnosti a trvalosti náležel Bohu.⁵⁶ Ze souvisejících konceptů v textech z českého prostředí našlo odezvu pojetí sférickosti kosmu a planety Země, stejně jako představa o předurčení prostředí podle podnebných pásem, v nichž se nachází.⁵⁷

Ostatně pojmenování místa nebylo nikdy bezpříznakové; vždy se k němu pojila určitá charakteristika a danost; zastávalo svoji konkrétní pozici v rámci univerza. Plnilo tak svou přirozenou funkci – podle dobového přesvědčení bylo totiž například pro vybudování kostela nebo kláštera již *předurčeno*. Jeho role měla trvat stejně dlouho jako tento svět. Také člověk měl ve světě své přirozené místo, jehož charakter pak ovlivňoval lidskou povahu.⁵⁸

Zároveň bylo však místo vnímáno také účelově – bylo k něčemu vhodné, *při ruce*; samo o sobě by nejen nemělo žádný smysl, ale neexistovalo by vůbec. Stejně tak jako čas, bylo i místo jakýmsi *roztažením*, rozměry danými k dispozici určité osobě ke konkrétní činnosti. Toto *roztažení* tvořilo síť příležitostí, které bylo možné *zachytit* a využít. Sloveso *spatior* má tudíž v analyzovaných textech význam *roztažovat se/rozlévat se*.⁵⁹ Prostor byl tedy vnímán pouze relativně – ve vztahu k *něčemu* – ať už to bylo těleso, nebo činnost.

Prostor vnímaný jako místo ohraničující konkrétní tělesa se mohl „zmenšovat“ či „zvětšovat“ v závislosti na míře vyplnění. Zatímco z našeho hlediska se prázdný prostor zaplňuje a přeplňuje, čímž v něm místa ubývá, z pohledu autorů analyzovaných textů se naopak svým napl-